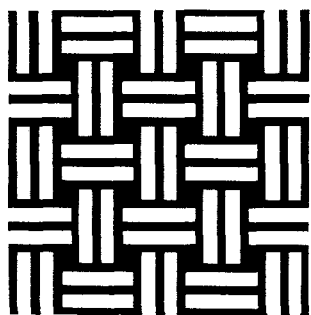

forum der letteren

tijdschrift voor taal- en letterkunde

inhoud jaargang 34
1993

uitgeverij smits, den haag

staan receptie-analyses van de meest verschillende soort. Ze reiken van psychometrisch onderzoek enerzijds tot sociologisch georiënteerd onderzoek van literaire instituties – literaire kritiek, uitgeverijen, bibliotheken – anderzijds. Pierre Bourdieu en zijn sociaalkritische werk inspireerden bijvoorbeeld ook tot analyses van de invloed van het ouderlijk huis of de school op het leesgedrag.

Als men vandaag de dag in Nederland de namen Jauß en Iser noemt, roept men bij niet weinigen een schouderophalen, zo al geen afwijzing op, met name natuurlijk bij de rigide empirici. Soms lijkt men te zijn vergeten dat het juist de receptie-esthetica uit Konstanz is geweest, die er fundamenteel toe heeft bijgedragen een thans goed geprofileerde richting in de literatuurwetenschap, die zich op rol en functie van de lezer concentreert, mogelijk te maken. En geheel buiten het blikveld lijkt te liggen, dat men door haar in staat werd gesteld bestaande eigen maatschappelijke en wetenschappelijke disposities en tradities op verschillende wijze in nieuwe onderzoeksconcepties om te zetten. Deze onderzoeksconcepties beantwoorden stellig aan internationale standaarden. Hun consequente oriëntatie op deze standaarden impliceert overigens ook de mogelijk definitieve breuk met wat tot dusver tot het speciale karakter van de Nederlandse literatuurwetenschap heeft behoord.

Horst Steinmetz is hoogleraar algemene literatuurwetenschap aan de Rijksuniversiteit Leiden.

(vertaling: dr. W.J. Lukkenaer)

NOTEN

- * Dit is de vertaling van een (licht ingekorte) tekst die reeds eerder voor een andere conferentie (over de groeiende internationalisering van de literatuurwetenschap) geschreven was. De Nederlandse lezer vindt daarin o.a. een aantal hem welbekende feiten. Ik heb niettemin besloten de meeste daarvan in de tekst te laten staan, omdat anders de gang van mijn betoog niet voldoende duidelijk zou worden.
- 1. Huizinga, J.: Die Mittlerstellung der Niederlande zwischen West- und Mittel-Europa, *Verzamelde Werken* dl. 2, p.300. Ook in Id.: *Geschiede und Kultur*. Uitgegeven en ingeleid door Kurt Koster, Stuttgart 1954, p.351/52.
- 2. *Dichter und Leser. Studien zur Literatur*. Uitgegeven door Ferdinand von Ingen e.a., Groningen 1972.
- 3. Rezeption – Interpretation. Beiträge zur Methodendiskussion. *Amsterdamer Beiträge zur neueren Germanistik*, 3 (1974).
- 4. Verg. o.m. *Receptie-esthetika. Grondslagen, Theorie en Toepassing*. Red.R.T. Segers, Amsterdam 1979, en Rien T. Segers: *Het lezen van literatuur. Een inleiding tot een nieuwe literatuurbenadering*. Baarn 1980, 2e dr. Groningen z.j.
- 5. *De wetenschap van het lezen. Theorie der literaire receptie*. Assen/Amsterdam 1978.
- 6. Een, zij het onvolledig, overzicht vindt men bij Segers (zie noot 4).
- 7. Anbeek, Ton: *Na de oorlog. De Nederlandse roman 1945-1960*. Amsterdam 1986.
- 8. Kloek, J.J.: *Over Werther geschreven... Nederlandse reacties op Goethes 'Werther' 1775-1800. Proeve van historisch receptie-onderzoek*. 2 dln, Utrecht 1985.
- 9. Mandelkow, Karl Robert: Probleme der Wirkungsgeschichte. In: *Jahrbuch für Internationale Germanistik* 2 (1970, p.84.
- 10. Rover, Frans C. de: *De weg van het lachen. Over het oeuvre van Harry Mulisch*. Diss. Leiden 1987, p.42.
- 11. Lukkenaer, W.J.: *De omrankte staf. Couperus' antieke werk dl. I: Van 'Dionysos' t/m 'Herakles'*. Diss. Leiden 1989, passim.

Visies op taalverandering

Matthias Hüning

In recent years the explanation of language change has again become subject of debate. In this article I will review some approaches to language change and its causes. After a brief discussion of causality in language change, I will focus on teleological explanations (such as offered by Itkonen and Geeraerts) and on 'final' explanations (Coseriu). Finally, Keller's 'invisible-hand theory' will be introduced.

Inleiding¹

"De taal is op elk moment het veranderlijke resultaat van verandering." Zo formuleert Duinhoven (1988:1) de oude observatie dat taal voortdurend in beweging is. Voor Hermann Paul was verandering, net als voor de meeste taalkundigen in de 19de eeuw, zelfs het wezenlijke kenmerk van taal, zodat hij apodiktisch stelde 'taalwetenschap is taalgeschiedenis'.² In de twintigste eeuwse taalkunde is het element taalgeschiedenis binnen de taalwetenschap op de achtergrond geraakt, wat over het algemeen wordt toegeschreven aan de invloed van De Saussure en later Chomsky. Volgens Koefoed (1991:4) heeft dit vooral te maken met de interpretatie van De Saussure's onderscheiding synchronie/diachronie:

That every language is a product of a historical development in real time, is a commonplace that no linguist will deny. Yet, the way in which, since De Saussure, synchrony and diachrony are separated from and opposed to each other, has led to a basically a-historical view of language systems (*langues*) and linguistic signs.

In dit artikel zal ik verschillende opvattingen met betrekking tot taalverandering bespreken. De nadruk ligt daarbij op de verklaring van taalverandering. Het gaat mij erom duidelijkheid te scheppen rond de status van dit 'verklaren'. Het is niet mijn bedoeling om een uitputtend historisch overzicht te geven van de opvattingen over dit onderwerp, maar ik wil verschillende standpunten duidelijk maken door exemplarisch de uitlatingen van een aantal taalkundigen hierover te bespreken.

Causaliteit

Historisch taalkundig onderzoek probeert dikwijls de 'oorzaken' van taalverandering (resp. van één bepaalde verandering) te achterhalen. Men gaat ervan uit dat men een verandering verklaard heeft, als men erin slaagt de oorzaken ervan aan te wijzen. Het ideaal is een taalveranderingsmodel dat bovendien (tenminste in principe) het voorspellen van taalverandering(en) mogelijk maakt.³

Een dergelijk model berust op het causaliteitsprincipe en veronderstelt dat taal kan worden beschouwd als een deterministisch systeem, een systeem waarvan de ontwikkeling wordt bepaald door strikt causale (oorzaak-gevolg-)relaties. Onder 'causale oorzaken' versta ik oorzaken die onder dezelfde omstandigheden (condities) noodzakelijkerwijs dezelfde effecten produceren. Causaliteit in strikte zin houdt in: gelijke oorzaken hebben gelijke gevolgen, 'kleine' oorzaken hebben 'kleine' gevolgen, en 'grote' oorzaken hebben 'grote' gevolgen. De verklaring bestaat in het vinden van de oorzaak/oorzaken, en elke verklaring houdt een voorspelling in voor de toekomst. Uitgaande van het causaliteitsprincipe zijn dus verklaren en voorspellen in feite hetzelfde. Dressler (1985:321) constateert dat "predictions differ from explanations mainly by virtue of the time perspective."

Taal als deterministisch systeem, als natuurfenomeen – deze opvatting genoot vooral in de 19de eeuw een zekere populariteit. Een bekend voorstander was August Schleicher. Hij was onder de indruk gekomen van Darwins evolutietheorie en pleitte ervoor de 'naturwissenschaftliche Methode' ook in de taalkunde toe te passen. Schleicher (1863) ziet taal als een natuurfenomeen, als een organisme ("die Organismen der Sprachen", p. 11) dat leeft en doodgaat. En taalkunde is daarom volgens hem een natuurwetenschap.

Die Sprachen sind Naturorganismen, die, ohne vom Willen des Menschen bestimmbar zu sein, entstunden, nach bestimmten Gesetzen wuchsen und sich entwickelten und wiederum altern und absterben; auch ihnen ist jene Reihe von Erscheinungen eigen, die man unter dem Namen 'Leben' zu verstehen pflegt. Die Glottik, die Wissenschaft der Sprache, ist demnach eine Naturwissenschaft; ihre Methode ist im Ganzen und Allgemeinen dieselbe, wie die der übrigen Naturwissenschaften. (6/7)

Omdat hij taal als een autonoom organisme, als een deterministisch systeem beschouwt, dat zich *bij* de mensen vormt, ontwikkelt, verandert (en dus niet: *door* de mensen gevormd, ontwikkeld, veranderd wordt), kan Schleicher (1863:24) bijvoorbeeld tot de volgende conclusie komen:

Da wir in historischer Zeit beobachten können, dass bei Menschen, die unter wesentlich gleichartigen Verhältnissen leben, die Sprachen sich im Munde aller sie redenden Individuen gleichmässig verändern, so nehmen wir demzufolge auch an, dass sich die Sprache bei völlig gleichartigen Menschen auch gleichartig bildet. (24)

De visie op taal als autonoom, deterministisch systeem heeft veel tegenstand opgeroepen, ook al onder de tijdgenoten van Schleicher. Zo merkt Noordegraaf (1985:384), onder verwijzing naar Koerner, op dat de neogrammatici "zowel Schleichers opvatting over de taalkunde als natuurwetenschap verwierpen als ook zijn inzicht dat de taal beschouwd zou moeten worden als een levend organisme." En Nerlich (1990:xi) wijst op een overeenkomst in de opvattingen van de 19de-eeuwers Whitney, Bréal en Wegener met betrekking tot 'het mysterie taalverandering':

it can only be solved if linguists stop regarding language as an autonomous entity, or, in the fashion of that time, an organism that lives and dies independently of the users of the language, and instead start to focus on the *actions*, as advocated by Whitney, and the *mind* of the language users, as stressed by Bréal, together with the *situation* in which they use it, as recommended by Wegener.

Sleichers visie is extreem, het zal moeilijk zijn om tegenwoordig nog een linguïst te vinden die deze taalopvatting onderschrijft; maar het ideaal van een taaltheorie die causale relaties blootlegt en daarmee voorspellingen mogelijk maakt, was en is voor velen aantrekkelijk. Het probleem is echter dat het tot nu toe nog niet gelukt is om (een bepaalde) taalverandering strikt causaal te verklaren, om van voorspellen maar te zwijgen.

Meillet (1921:15) constateert dan ook al met betrekking tot de algemene regels en wetten die de taalkunde opgesteld heeft: "elles énoncent des possibilités, non des nécessités." Iets verder schrijft hij:

Les lois de la phonétique ou de la morphologie générale historique ne suffisent donc à expliquer aucun fait; elles énoncent des conditions constantes qui règlent le développement des faits linguistiques; mais, même si l'on parvenait à les déterminer d'une manière complète et de tout point exacte, on ne saurait pour cela prévoir aucune évolution future, ce qui est la marque d'une connaissance incomplète; car il resterait à découvrir les conditions variables qui permettent ou provoquent la réalisation des possibilités ainsi reconnues. (Meillet 1921:15/16)

Ook bij iemand als Dressler (1985) vinden we dit scepticisme terug. Hij is weliswaar van mening dat "languages obey general laws" (335), maar dwingende causale verklaringen zijn desondanks niet mogelijk. Want:

[...] wherever the data base is represented by human activity, such as language performance [...] we are confronted with multicausality rather than monocausality, and since we can never control all relevant factors, our predictions must be probabilistic rather than deterministic. (Dressler 1985:321)

Het ideaal van een voorspellend model blijft overeind, het kan alleen niet worden bereikt. 'Verklaren en voorspellen' is in principe misschien wel mogelijk, maar onze gebrekkige kennis van de voorwaarden en de regels die het taalsysteem bepalen, van de factoren die een rol spelen in het taalveranderingsproces maakt het onmogelijk de verdere ontwikkeling van dit systeem exact te voorspellen. Dit is (nog steeds) een gangbare visie op taal(verandering).

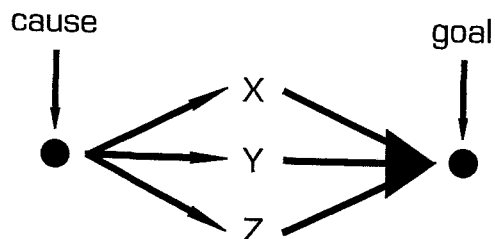
Principiëler is de scepsis van Lass (1980) ten aanzien van de mogelijkheden van de historische taalkunde. Hij toont overtuigend aan dat het causaliteitsprincipe niet adequaat is voor het verklaren van taalverandering, omdat er gewoon geen deterministische wetten bestaan in de taalkunde; een standpunt dat (inmiddels)

door de meeste taalkundigen gedeeld zal worden. Lass verbindt hieraan echter de conclusie dat het verklaren van taalverandering principieel onmogelijk is (omdat hij van mening is dat alleen de natuurwetenschappelijke, causale verklaring een echte verklaring is). Itkonen (1981 en 1983) bespreekt deze conclusie van Lass en schrijft: "This view strikes me as needlessly pessimistic" (1983:203). Toch heeft Lass' boek in ieder geval de verdienste de discussie over de 'oorzaken' van taalverandering weer op gang te hebben gebracht.

Auteurs als Itkonen, die weliswaar eveneens principiële bezwaren hebben tegen de toepassing van het causaliteitsprincipe op taal, gaan op zoek naar een alternatief voor determinisme en causaliteit. Itkonen meent dat te hebben gevonden in de teleologie.

Teleologie

Het belangrijkste doel van een wetenschappelijke verklaring is volgens Itkonen (1982:85/86) systematisering, orde brengen in de chaos van feiten en feitjes. Dit doel kan men bereiken met behulp van causale of teleologische verklaringen. De verhouding tussen deze beide types maakt hij duidelijk met behulp van het volgende schema, waarbij X, Y en Z de entiteiten zijn die een verklaring behoeven:

Itkonen (1982:86) geeft als commentaar bij dit schema:

That is, x, y, and z are explained causally by relating them to their common cause, whereas they are explained teleologically by relating them to their goal, or common effect.

Teleologische verklaringen zijn dus als het ware op de toekomst gericht; we 'verklaren' een verandering door 'het doel' ervan te identificeren.

Het teleologische verklaringstype heeft vooral onder de zogenaamde functionalisten aanhangers gevonden. Zo streeft bijvoorbeeld Geeraerts (1989)⁴ naar een 'functionele verklaring' van lexicaal-semantic veranderingen, omdat die zijns inziens het best aansluit bij een cognitieve betekenisopvatting (waarvan hij een fervent voorstander is). Functionele verklaringen zijn voor hem, net als voor Itkonen⁵, teleologische verklaringen:

In navolging van de wetenschapstheoreticus Nagel identificeren we functionele verklaringen met teleologische verklaringen, d.w.z.

verklaringen die verwijzen naar de doelstellingen of functies van een systeem of een organisme. (Geeraerts 1989:186)

Geeraerts (1989:187) onderscheidt 'twee soorten teleologische verklaringstypes', die hij met de volgende voorbeelden illustreert:⁶

- 1) Hendrik VIII wou scheiden van Catharina van Aragon omdat zij niet het leven schonk aan een zoon, en omdat hij wou hertrouwen om een mannelijke erfgenaam te krijgen.
- 2) De mens heeft longen omdat zuurstof onmisbaar is voor de verbranding van voedingsstoffen in het lichaam, en omdat de longen ervoor zorgen dat het lichaam voorzien wordt van de nodige zuurstof.

Het eerste voorbeeld beschrijft een handeling (scheidende) met een bepaalde doelstelling (hertrouwen, zoon krijgen), het tweede "specificeert de functie van een onderdeel (de longen) van een organisme (het lichaam), waarvan dat onderdeel zekere kenmerken in stand helpt houden (verbranding van voedsel met behulp van zuurstof)" (Geeraerts 1989:187).

We zien hier dat er, zoals wel vaker het geval is, onder de noemer 'teleologie' twee verklaringstypes bijeengebracht worden, die mijns inziens ook terminologisch duidelijk onderscheiden moeten worden. Ze hebben gemeenschappelijk dat 'het doel' de basis is van de verklaring, maar ze verschillen wat de aard van dat doel betreft. Toegepast op taal en taalverandering: bij het eerste type staat de taalgebruiker centraal en het gaat erom de individuele doelstellingen van taalgebruikers te achterhalen. Volgens Geeraerts (1989:187) verwijst dit verklaringstype "rechtstreeks naar de basisfunctie van natuurlijke talen: communicatie."

De expressieve middelen van een taal veranderen, ruw gesteld, omdat taalgebruikers iets willen communiceren waarvoor ze geen geschikt uitdrukkingsmiddel ter beschikking hebben: de verandering bestaat er dan eenvoudigweg in, dat zo'n middel gecreëerd wordt. [...] het gaat er niet om of DE taal bijvoorbeeld een bepaald woord voor een bepaald begrip ontbeert, maar of een individueel taalgebruiker in specifieke omstandigheden zo'n woord al dan niet kan vinden, en dan gebeurlijk op zoek moet gaan naar een adequate uitdrukking. (Geeraerts 1989:188)

Bij het tweede verklaringstype daarentegen staat de taal als systeem centraal en het gaat erom de 'doelstellingen' van dit systeem te identificeren. Dit type kan, gezien ook de boven geciteerde definitie van Geeraerts, beschouwd worden als teleologie in engere zin.

In navolging van Coseriu (1958) noem ik het eerste type 'finaliteit' en het tweede 'teleologie' (in engere zin). Ik zal nu eerst het tweede verklaringstype bespreken, het teleologische dus. In de volgende paragraaf kom ik terug op finaliteit.

Teleologische verklaringen richten zich volgens Geeraerts (1989:191) op taal als systeem, op de *efficiëntie* die taal "als systeem moet bezitten om haar functie te vervullen." Geeraerts bespreekt in dit verband het isomorfiebeginsel, volgens hem "duidelijk een verklarend principe van het tweede teleologische type" (191), van teleologie in engere zin dus. Het isomorfiebeginsel richt zich namelijk volgens hem niet direct op de communicatieve functie van taal, maar meer op de structurele eigenschappen van taal. En dit is het domein van de teleologie en niet van de finaliteit.

Het isomorfiebeginsel⁷ "stelt dat natuurlijke talen streven naar een één-op-één-verhouding tussen het formele en het inhoudelijke niveau" (Geeraerts 1989:191). De één-op-één-relatie tussen vorm en betekenis wordt gezien als de ideale, efficiënte structuur van taal, het doel waarnaar 'de taal streeft'.⁸ Als we nu constateren dat een bepaald taalverschijnsel in strijd is met het isomorfieprincipe (bijvoorbeeld homonymie), en als we vervolgens een verandering constateren die ertoe leidt dat er (weer) een één-op-één-relatie tussen vorm en betekenis ontstaat (bijvoorbeeld het verdwijnen van één van de homoniemen), dan kunnen we, gezien het isomorfiebeginsel, deze verandering begrijpen. Dit is de structuur van een teleologische verklaring: we identificeren het doel van een verandering en begrijpen/verklaren de verandering vanuit dit doel.

Ook Itkonen (1982) kent aan het isomorfiebeginsel een belangrijke rol toe. Zo ziet hij als het 'primaire doel' van morfologische veranderingen "the age-old principle which Anttila [...] calls the principle of 'one meaning – one form' (90). En een paar bladzijden later noemt hij het isomorfiebeginsel in de morfologie zelfs een 'universeel doel' van veranderingen (97).

Coseriu (1958) verzet zich tegen teleologie als verklaringstype voor taalverandering. De onderliggende gedachte van een teleologische verklaring is volgens hem:

[...] es wird an einen äußeren und vorherbestimmten, *objektiven Zweck* gedacht, auf den die Sprache, angetrieben von einer Art innerer Notwendigkeit, in jedem Augenblick zustrebe. (196)

De net geciteerde uitspraken over het isomorfiebeginsel lijken deze interpretatie te bevestigen. Coseriu (1958:197) komt tot de conclusie, dat teleologie in feite niets anders is dan 'op de toekomst geprojecteerde noodzaak'. Taal als een organisme dat zich ontwikkelt met het oog op een bepaald ideaal, dat streeft naar een bepaald doel – in feite is de teleologische verklaring slechts een variant van de causale verklaring. Coseriu formuleert zijn kritiek als volgt:

In der Tat ist die Teleologie der Sprache nur eine besondere Form von Kausalismus; sie ist die Form *par excellence*, die der "Systemdeterminismus" annimmt [...] das heißt die Vorstellung, daß die Sprache die "Ursachen" ihres Wandels in sich selbst trüge [...]; und im Grunde ist sie trotz der erneuerten Terminologie nur eine neue Darstellungsweise der alten Auffassung der Sprachen als natürlicher Organismen. (Coseriu 1958:198)

Wanneer we bijvoorbeeld bij Geeraerts (1989) lezen dat teleologische verklaringen "de doelstellingen of functies van een systeem of een organisme" betreffen (186), of dat bepaalde veranderingen niet gebaseerd zijn "op bewuste of vrijwillige handelingen van individuen", maar verondersteld worden "min of meer automatisch te gebeuren" (191), dan lijkt Coseriu's kritiek op de teleologie nog steeds van toepassing te zijn.

Nu relativeert ook Geeraerts (1989) de kracht van teleologische verklaringen enigszins door te stellen dat in het geval van 'homonymievrees' (die een voorbeeld is van de werking van het isomorfiebeginsel) "het ultieme motief voor het vermijden van de homonymie het gevaar van communicatieve verwarringen is" (191, vgl. ook p. 201). De vraag is echter of we met dit 'motief' niet het uitgangspunt in handen hebben voor een andersoortige, finale verklaring van de verandering. De relativiserende opmerkingen van Geeraerts maken in ieder geval duidelijk dat de verklarende waarde van teleologie op z'n best beperkt is. Het teleologische aspect van homonymievermijding (het verdwijnen van de homonymie en daarmee het herstellen van de één-op-één-relatie tussen vorm en betekenis; het 'verbeteren' van het taalsysteem op dit punt) kan achteraf, door vergelijking van diachronische correspondenties, geconstateerd worden. Dit 'doel' is echter niet de oorzaak, en ook geen verklaring. Het is een constatering en niet meer.

Deze kritiek is ook van toepassing op de teleologische interpretatie van verschijnselen die onder de naam 'drift' bekend staan – eveneens vaak gebruikt ter illustratie van teleologie. We kunnen constateren dat het Nederlands van nu veel minder flexie kent dan het Middelnederlands. We kunnen verder constateren dat 'deflexie' een tendens is die kenmerkend is voor alle Germaanse talen. Maar als we nu deflexie als 'doel' zien en vervolgens de constatering dat deflexie in het Nederlands deel uitmaakt van een op dit doel gerichte ontwikkeling in alle Germaanse talen als verklaring presenteren, dan dreigt het gevaar van een cirkelredenering. Maar precies dit gebeurt als we drift teleologisch 'verklaren'. Vergelijk de volgende uitspraak van Itkonen (die 'drift' omdoopt in 'long-term teleology'):

Phenomena subsumable under long-term teleology are explained by noting what is their goal and how they contribute to achieving it. This is a valid teleological explanation. (Itkonen 1982:101)

Als dit de vorm is van een 'geldige teleologische verklaring', dan beperkt het 'verklaren' zich tot constateren en beschrijven. Zo'n verklaring draagt nauwelijks of niet bij tot het *begrijpen* van het 'waarom' van een verandering. En dit laatste is toch wel de eis die we aan een verklaring mogen en moeten stellen.

Itkonen (1982:97) is niet gelukkig met de definitie die Sapir geeft van drift:

The drift of a language is constituted by the unconscious selection on the part of its speakers of those individual variations that are cumulative in some special direction. (Sapir 1921:155)

Deze definitie impliceert dat de sprekers van een taal over een lange periode (tientallen of zelfs honderden jaren) hetzelfde doen. Ze hebben de keuze uit verschillende talige mogelijkheden en kiezen (onbewust) voor één van deze mogelijkheden. Dit is voor Itkonen moeilijk voor te stellen: hoe kan een spreker kiezen voor een variant die anderen eveneens zullen kiezen in de toekomst? Dit punt werd ook door andere taalkundigen als problematisch ervaren. En toch bevat de geciteerde formulering van Sapir volgens mij de sleutel voor een adequate verklaring van drift. Hoe zo'n verklaring eruit zou kunnen zien, dat wordt, naar ik hoop, in de volgende paragrafen duidelijk.

Samenvattend: Het is juist dat het systematiseren van taalveranderingen een belangrijk doel van 'verklaren' is, maar een adequate verklaring moet bovendien begrijpelijk maken *waarom* een verandering optreedt. Teleologische 'verklaringen' zijn misschien bruikbaar om te systematiseren, om te beschrijven, maar hun verklarende waarde is gering, wanneer we de oorzaken van (concrete) taalverandering(en) willen achterhalen.

Finaliteit

Een tegenstander van het toepassen van causale en teleologische verklaringen in de historische taalkunde is – dat zal inmiddels al wel duidelijk zijn – Eugenio Coseriu (vgl. vooral Coseriu 1958 en 1983). Hij behoort tot de traditie van taalkundigen die, in navolging van geleerden als Wilhelm von Humboldt, er steeds op gewezen hebben dat taal geen *natuur*fenomeen is, maar een *cultuur*fenomeen. Taal is geen deterministisch systeem: omdat de mens een vrije wil heeft, kan hij beslissingen nemen, kan hij keuzes maken. Taal is voor een belangrijk deel het resultaat van de vrije wil van de mens.

Volgens Coseriu (1958:166) is het voor het begrijpen van taalverandering essentieel een onderscheid te maken tussen de 'wereld van de noodzaak' (natuur) en de 'wereld van de vrijheid' (cultuur). Taal behoort tot de wereld van de vrijheid, de cultuur en is als zodanig niet interpreteerbaar en verklaarbaar door het causaliteitsprincipe.

Coseriu's artikel uit 1983 draagt de provocerende titel "Language change does not exist". Het is echter niet zijn bedoeling om met dit artikel een heel onderzoeksgebied om zeep te helpen, hij wil alleen een paar misverstanden rond het onderwerp 'taalverandering' uit de weg ruimen.

Coseriu (1983:148) maakt duidelijk dat taalverandering niet bestaat als verandering van een (autonoom) 'object', van een extern natuurfenomeen. Hij sluit aan bij Von Humboldt, die erop gewezen heeft dat taal in eerste instantie gesproken taal is. (Misschien zou men in plaats van 'gesproken taal' beter kunnen zeggen 'geproduceerde taal', om duidelijk te maken dat de geschreven taal inbegrepen is.) Taal is voor Von Humboldt geen *ergon*, geen object, geen produkt, maar *energeia*. Hier de beroemde en vaak geciteerde passage uit de inleiding op zijn studie "Über die Kawi Sprache":

Die Sprache, in ihrem wirklichen Wesen aufgefasst, ist etwas beständig und in jedem Augenblicke Vorübergehendes. [...] Sie selbst ist kein Werk (Ergon), sondern eine Thätigkeit (Energeia). Ihre wahre Definition kann daher nur eine genetische seyn. Sie ist nemlich die sich ewig wiederholende Arbeit des Geistes, den articulirten Laut zum Ausdruck des Gedanken fähig zu machen. (Von Humboldt 1836:418)

Coseriu (1958:37) zegt het zo: "Nun funktioniert und erscheint die Sprache konkret im Sprechen." Dit feit wil hij "als Grundlage aller Sprachtheorie nehmen". Hij wil Von Humboldt serieus nemen: "Die Sprache ist wirklich – und nicht in irgendeinem metaphorischen Sinne – *Tätigkeit* und nicht *Werk*" (38). Met andere woorden: taal is taalgebruik.

Nu wordt er ten behoeve van wetenschappelijk onderzoek vaak geabstraheerd van het spreken. Taal wordt tot (een extern) object gemaakt en bestudeerd. Geen probleem, noodzakelijk zelfs, aldus Coseriu (1983:149), als het gaat om de synchrone beschrijving van een taal, maar:

[...] it is dangerous when we deal with historical problems, if the so-called 'language evolution' is attributed to such an abstraction. Yet this is precisely what happens in the case of linguistic change.

Taalverandering wordt maar al te vaak voorgesteld met behulp van formules als 'A wordt B'. Door zo'n formule wordt het verschil tussen twee taalstadia (die allebei geobjectiveerde abstracties zijn) geïnterpreteerd als taalverandering, als een proces waardoor element A als het ware getransformeerd wordt in element B. Dit houdt tegelijkertijd ook in dat er in een bepaald opzicht continuïteit is, dat B in een bepaald opzicht hetzelfde is als A (bijvoorbeeld: 'de vorm verandert, maar de betekenis blijft hetzelfde'). Coseriu (1983:149) merkt hierbij op:

A language, however, does not exist as an object or an organism of nature, and thus it does not have an organic continuity independent of the consciousness of its speakers.

Strikt genomen, *verandert* er niets in taal, A *wordt niet* B. Taal is, zegt Coseriu, een historisch gegeven techniek van spreken, een traditie, traditionele technische kennis.

Thus, what is interpreted as "linguistic change" is not a process of change in language products [...] but rather the *creation of language traditions*, the historical objectivization of what has been produced in speech; that is to say, nothing other than *language as it is being created*. (Coseriu 1983:149)

Coseriu wil de term taalverandering ('linguistic change') handhaven, maar niet in de betekenis dat een taal als objectief produkt, als *ergon* verandert. Taalverandering is het ontstaan van een nieuwe taaltraditie. En als we spreken

over het *proces* van taalverandering, dan betekent dat in feite niets anders dan dat taal gebruikt wordt.

In the right perspective, languages are not continually changing: they are continually being produced, being done. (Coseriu 1983:150)

Het resultaat hiervan kan een nieuwe taaltraditie zijn, een taalverandering dus die we kunnen constateren als we taal bestuderen als een historisch produkt.

Hoe ziet nu een adequate verklaring van taalverandering eruit volgens Coseriu? Het kan geen causale verklaring zijn; en ook de teleologie, als verkapt vorm van causaliteit, komt niet in aanmerking. Volgens Coseriu biedt alleen 'finaliteit' een adequate verklaringsbasis voor een cultuurverschijnsel als taal.

In den Naturphänomenen ist zweifellos eine äußere Notwendigkeit oder *Kausalität* zu suchen, bei den Kulturphänomenen dagegen eine innere Notwendigkeit oder *Finalität*. (Coseriu 1958:166)

Taalverandering heeft volgens Coseriu (1958:174, 176) maar één causale oorzaak, en wel dat er sprekers zijn die hun taal gebruiken (en daarbij de tradities volgen of ervan afwijken). Verder zijn er volgens Coseriu (1958:173) geen oorzaken in de natuurwetenschappelijke zin van het woord, geen 'objectieve' oorzaken. Het is dus zinloos om op zoek te gaan naar dergelijke 'oorzaken' van een bepaalde verandering.

Coseriu (1958) verzet zich daarmee echter niet tegen het gebruik van de term 'oorzaak': hij wil alleen de oorzaken van taalverandering zoeken op het juiste terrein, namelijk dat van de vrijheid, bij de taalgebruiker dus. Die heeft de vrijheid om onder bepaalde omstandigheden van een taaltraditie af te wijken (of niet). Concrete veranderingen hebben geen causale oorzaken, maar wel een 'Begründung' (168/9), ze zijn gemotiveerd door finale oorzaken. Onder 'finale oorzaak' verstaat Coseriu "dasjenige, im Hinblick worauf etwas geschaffen wird" (172).

Voor de verklaring van taalverandering moet men proberen de finale oorzaak/oorzaken te vinden, de beweegreden(en) te achterhalen die taalgebruikers ertoe gebracht hebben een taaltraditie niet te volgen. Hierbij moet rekening worden gehouden met de (talige en buitentalige) condities waarmee de taalgebruiker geconfronteerd werd.

Was man also tun kann und muß, ist nicht, natürliche oder jedenfalls "Ursachen" außerhalb der Freiheit zu suchen, sondern das von der Freiheit unter diesen oder jenen historischen Bedingungen Realisierte finalistisch zu *rechtfertigen* und festzustellen, auf welche Weise das Geschaffene durch die Mängel und Möglichkeiten der dem Wandel vorausgehenden Sprache indirekt als Notwendigkeit oder Möglichkeit bestimmt (begrenzt) wird. (Coseriu 1958:169/170)

Deze concentratie op de taalgebruikende mens brengt met zich mee dat we op zoek moeten naar subjectieve motivaties. Finale oorzaken zijn immers geen objectieve feiten, maar subjectieve beweegredenen.

Deshalb ist die in jedem einzelnen Fall zu stellende Frage nicht: "Wodurch [durch welche empirisch objektiven Umstände] trat dieser Wandel ein?" sondern: "Wofür [zu welchem Zweck] würde *ich*, während ich über dieses bestimmte System verfüge und mich in diesen und jenen historischen Verhältnissen befinde, A in B verwandeln, das Element C aufgeben oder das Element D schaffen?" (Coseriu 1958:177)

En het 'waarvoor', het doel ('Zweck') van een verandering moeten we zoeken in de communicatieve functie van taal. Het moet worden gezocht bij de taalgebruiker die in een concrete situatie spreekt of schrijft, luistert of leest, en niet in de taal als systeem (dat bevat niet de oorzaken, maar alleen de condities van een verandering). Taalgebruikers willen succesvol communiceren, ze willen niet 'de taal' of 'het taalsysteem' veranderen.

Tot nu toe ging het alleen om de beweegredenen, die een individuele taalgebruiker een nieuw element, een innovatie laten gebruiken. Wat nog ontbreekt is een sociale component. Om van taalverandering te kunnen spreken is het immers noodzakelijk dat er sprake is van een nieuwe traditie, en dat impliceert dat de innovatie een zekere verspreiding moet hebben; hij moet worden overgenomen door andere taalgebruikers. Coseriu (1983:151) onderscheidt vier fasen in het taalveranderingsproces:

adoption (of an innovation by an individual), *diffusion* (adoption by several individuals), *selection* (alternating use of the older and the newer tradition), *mutation* (abandonment of one of the two traditions and retention of the other, or establishment of a certain distribution of both traditions in the same 'dialect' or eventually in different 'dialects').

Maar ook de overname van een innovatie door andere taalgebruikers kan men finalistisch verklaren.⁹ Ook zij hebben de vrijheid om aan de oude traditie vast te houden of ermee te breken. Voor het overnemen van een innovatie is dus in feite hetzelfde verklaringstype van toepassing als voor het creëren ervan. Ook hierbij gaat het weer om de individuele taalgebruiker en zijn doelstellingen met betrekking tot succesvolle communicatie (en niet om het taalsysteem). Coseriu ziet taalverandering dus als "das Ergebnis vieler Übernahmehandlungen, die sich in derselben Richtung realisieren, und nicht einer Absicht, auf die Sprache einzuwirken" (1958:194/5).

Problematisch hierbij is natuurlijk de vraag hoe het komt dat al deze handelingen 'zich in dezelfde richting realiseren'. Waarom niet in verschillende richtingen? Taalgebruikers worden immers geconfronteerd met een grote hoeveelheid innovaties, waarvan maar weinige 'het halen'. Dit aspect van taalverandering staat centraal in de volgende paragraaf.

Hier wil ik nu nog kort ingaan op een ander problematisch punt in Coseriu's taalveranderingstheorie, een punt waarop Henning Andersen gewezen heeft.

Andersen (1989) neemt Coseriu's visie op taalverandering in grote lijnen over; volgens hem is het een "fairly realistic way of looking at language change" (7). Ook hij is van mening dat "the language historian's task is one not of causal explanation, but of rational explication" (7). Maar hij heeft problemen met Coseriu's opvatting dat er maar één verklarend principe is, namelijk finaliteit. Finaliteit impliceert intentionaliteit, en inderdaad legt Coseriu steeds de nadruk op het intentionele karakter van taal en taalverandering. Andersen echter merkt op dat een taalveranderingstheorie ook rekening moet houden met niet-intentionele veranderingen:

It must include as well a number of different kinds of change which cannot by any stretch of the imagination be viewed as intentional in the usual sense of the word. (Andersen 1989:7)

Het zijn vooral de, door Andersen zo genoemde 'evolutive innovations', de innovaties door eerste-taalverwerving, die mij in dit verband interessant lijken. Evolutive innovaties – dat zijn volgens Andersen (1989:17) niet-intentionele, niet-doelgerichte innovaties die opkomen als een taal wordt overgedragen van de ene generatie op de andere generatie (resp. wordt verworven door de ene generatie na de andere) in een taalgemeenschap.

Taalverwerving is, aldus Andersen (1989:17) "the (abductive) construction of internal grammars on the basis of observed usage."¹⁰ Abductie is hypothesevorming: bij het verwerven van een taal vormt men hypothesen rond de grammatica (het taalsysteem) en rond de in een taalgemeenschap geldende taalnormen. Deze hypothesen worden getoetst en, als ze fout blijken, aangepast of verworpen. Het komt echter ook voor dat "speakers are able to produce usage conforming relatively closely to the same norms despite differences in their internal grammatical systems" (19). En deze verschillen in het grammaticale systeem kunnen leiden tot onbewuste, niet-intentionele en niet-doelgerichte innovaties.

Any ambiguity in the observed discourse data which different learners may resolve differently is sufficient reason for an (abductive) innovation. (Andersen 1989:18)

Er is een asymmetrische relatie tussen taalsysteem en taalnorm. De norm maakt het mogelijk een afwijkende interpretatie/hypothese rond het gebruik van een bepaald taalelement te hebben, zonder dat dat in het taalgebruik opvalt; maar deze interpretatie/hypothese kan ook tot een innovatie leiden, tot een taalelement dus dat nieuw is ten opzichte van de taaltraditie.

De innovaties in kwestie dienen geen bepaalde intenties, ze hebben geen concreet doel; "evolutive innovations are not purposeful" (Andersen 1989:20). Dit neemt echter niet weg, en dat erkent ook Andersen, dat het taalverwervingsproces als geheel wel degelijk 'purposeful' is. Men leert een taal met een bepaalde

motivatie, met de intentie een doel te bereiken, namelijk succesvol kunnen communiceren. Er is dus ook bij taalverwerving wel degelijk sprake van finaliteit. Ik heb de indruk dat men de begrippen 'intentionaliteit' en 'finaliteit' bij Coseriu inderdaad zo abstract en ruim moet interpreteren. Dit neemt echter niet weg dat Andersen gelijk heeft wanneer hij erop wijst dat er verschillen in intentionaliteit zijn die bij Coseriu niet helemaal tot hun recht komen.

But the purposeful character of the acquisition process as a whole merely means that the acquisition of any part of a grammar is purposeful, and not that innovation would be either more or less purposeful than the absence of innovation. There is no need for the concept of finality in discussions of evolutive innovations. (Andersen 1989:20)

Evolutieve innovaties dienen dus geen concreet (communicatief) doel, het zijn als het ware 'foutjes', afwijkende interpretaties, waarbij een (niet observeerbare) 'innovatie' in het taalsysteem voorafgaat aan een (observeerbare) innovatie in het taalgebruik. De reden voor het optreden van evolutieve innovaties ligt volgens Andersen (1989:21) "in the intrinsic fallibility of the abductive mode of inference."

Samenvattend: Bij het finale verklaringstype à la Coseriu staat de taalgebruiker centraal. Niet 'de taal' verandert, maar de taalgebruiker heeft de vrijheid om zich aan bepaalde taaltradities te houden of ermee te breken. Zijn (communicatieve) intenties en doelstellingen zijn het uitgangspunt voor een verklaring van 'taalverandering'. Daarbij gaat het erom te begrijpen waarom een taalgebruiker in een bepaalde situatie en onder bepaalde (talige en niet-talige) omstandigheden (bewust of onbewust) kiest voor een innovatie, en waarom deze innovatie door andere taalgebruikers wordt overgenomen. De verklaring bestaat dus in het achterhalen van de beweegredenen van taalgebruikers. Uiteindelijk dient taal en dienen dus ook alle innovaties een (universeel) doel: communiceren.¹¹ Maar innovaties verschillen wat betreft de intenties die taalgebruikers hebben bij het gebruik ervan. Sommige innovaties dienen heel concreet als oplossing voor een bepaald communicatief probleem, voor andere is er geen concreet aanwijsbaar motief – ze moeten worden gezien in het licht van het ene, abstracte motief, namelijk de wil om te communiceren.

Tenslotte: Het zal duidelijk zijn, dat een taalveranderingstheorie als die van Coseriu (en ook die van Andersen) geen voorspellende waarde heeft. Coseriu (1958:201) verzet zich zelfs expliciet tegen de 'irrationele eis' dat de taalkunde voorspellingen zou moeten doen over "wie sich die Ausdrucksfreiheit der Sprecher in der Zukunft gestalten wird."

Zowel voor individuele innovaties als ook voor taalverandering geldt: in principe kan alles, maar niet alles is even waarschijnlijk. Door de bestudering van taalverandering in het verleden kunnen we concluderen dat onder bepaalde omstandigheden bepaalde veranderingen vaker voorkomen dan andere. Deze kennis kunnen we op de toekomst projecteren door te 'voorspellen' dat onder

bepaalde omstandigheden bepaalde veranderingen waarschijnlijker zijn dan andere. Maar dat betekent niet dat deze veranderingen (noodzakelijk) optreden onder deze voorwaarden, en ook niet dat minder waarschijnlijke veranderingen uitgesloten zijn. Concrete veranderingen zijn onvoorspelbaar.

Taalverandering als 'invisible hand-proces'

In zijn boek *Sprachwandel* uit 1990 presenteert Rudi Keller een taalveranderingstheorie, waarin hij probeert causaliteit en finaliteit met elkaar te verzoenen.¹² Keller doet een poging om tot een synthese te komen. Daarvoor grijpt hij o.a. terug op inzichten van Eugenio Coseriu, zoals ik die boven geschetst heb. Hij werkt Coseriu's dichotomie natuurfenomenen vs. cultuurfenomenen echter verder uit door een onderverdeling aan te brengen bij de laatste. Keller (1990:80) onderscheidt:

- natuurfenomenen, dat zijn objecten die niet het doel zijn van menselijke intenties en (dus ook) niet het resultaat van menselijk handelen (bijvoorbeeld het weer, de Alpen, de bijentaal);
- resultaten van menselijk handelen:
 - artefacten, dat zijn objecten die het resultaat zijn van menselijk handelen en ook het doel van menselijke intenties (bijvoorbeeld een kerkgebouw, een taart, het Esperanto);
 - fenomenen van de derde soort, dat zijn objecten die het resultaat zijn van menselijk handelen, maar niet het doel van menselijke intenties (bijvoorbeeld inflatie, 'natuurlijke' taal).¹³

Net als Coseriu (en in navolging van Von Humboldt) ziet Keller 'de taal' als een traditie, en deze is het resultaat van communicatieve handelingen van de taalgebruikers. Maar 'de taal' is niet ontstaan op grond van een menselijk plan, en ook taalverandering is niet gepland. Intenties spelen alleen op het niveau van de individuele spreker: hij/zij wil in een bepaalde situatie een bepaald communicatief doel bereiken en maakt daarvoor gebruik van talige middelen.¹⁴ En taalverandering is als het ware een neveneffect van communicatief handelen. Het is duidelijk dat Keller hier Coseriu's concept finaliteit overneemt.

Coseriu (1958:194) zag taalverandering als "Ergebnis vieler Übernahmehandlungen, die sich in derselben Richtung realisieren". Keller is het hiermee eens, maar, en dat is zijn verdienste, hij werkt dit punt van de theorie verder uit.

Die Ergebnisse [...] intentionaler Handlungen kumulieren unter bestimmten Bedingungen und lassen Strukturen entstehen, die nicht im Bereich der Finalität der einzelnen Handlungen der Individuen liegen. Die Kumulation ist ein kausales Phänomen. (Keller 1990:108)

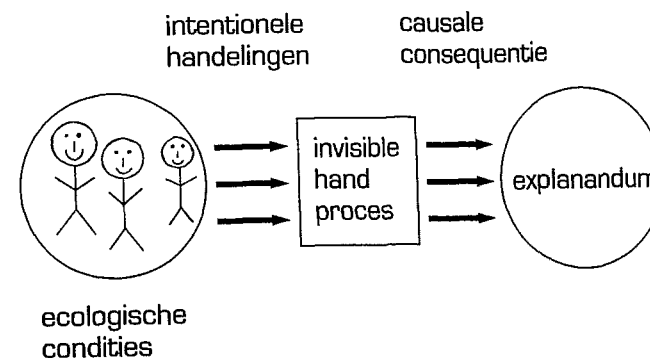
Taalverandering is dus niet zomaar een resultaat van individueel taalgebruik, taalverandering is de causale consequentie ervan:

Ein Phänomen der dritten Art ist die kausale Konsequenz einer Vielzahl individueller intentionaler Handlungen, die mindestens partiell ähnlichen Intentionen dienen. (Keller 1990:88; in het origineel vet gedrukt)

Men moet taalverandering verklaren vanuit de individuele spreker, die onder bepaalde omstandigheden afwijkt van de taaltraditie (finaliteit), en men moet laten zien dat de verandering, het explanandum, onder de gegeven omstandigheden een noodzakelijk gevolg is van de communicatieve handelingen van de taalgebruikers (causaliteit). Een dergelijke verklaring noemt Keller een 'invisible hand-verklaring'.¹⁵

Eine Invisible-hand-Erklärung erklärt ihr Explanandum, ein Phänomen der dritten Art, als die kausale Konsequenz individueller intentionaler Handlungen, die mindestens partiell ähnliche Intentionen verwirklichen. (Keller 1990:96/97; in het origineel vet)

De invisible hand-theorie probeert dus complexe sociale structuren te verklaren als cumulatieve consequentie van individuele handelingen. Keller (1989:122 e.v. en 1990:121 e.v.) verduidelijkt aan de hand van het volgende schema de structuur van een invisible hand-verklaring.

Hij onderscheidt een micro-niveau (links) en een macro-niveau (rechts) met in het midden het cumulatieve proces dat de schakel vormt tussen deze twee.

The macro level is the language in the hypostasized sense, or the linguistic phenomenon to be explained. At the micro level there are the individuals who perform their communicative actions under certain frame conditions. These conditions constitute the ecology of action. (Keller 1990:123)

Tot de ecologische condities behoren alle talige en niet-talige condities die het communicatieve handelen van taalgebruikers beïnvloeden. Hiertoe behoort dus ook veel wat traditioneel vaak als 'oorzaak' van taalverandering genoemd is (bijvoorbeeld homonymie, intensief contact van een taalgemeenschap met een andere taal, etc.).

Een moeilijk punt van de verklaring is het achterhalen van de relevante (individuele) intenties. Hiervoor moet men uitgaan van bepaalde premissen omtrent de communicatieve handelingen van mensen. Deze moeten namelijk, willen ze een effect hebben, in een bepaald opzicht dezelfde of tenminste vergelijkbare intenties hebben.

Cumulative macro effects can only be caused by those aspects of the actions which share a certain amount of homogeneity. The homogeneity, symbolized by the parallelism of the arrows, is generated by the communication of many individuals according to one and the same maxim. A communicative maxim thus is a function which maps sets of ecological conditions into spaces of actions. (Keller 1989:123)

De homogeniteit verantwoordt Keller dus met behulp van 'handelingsmaximes'. (Hij beroept zich daarvoor op Grice; vgl. ook Keller 1990:122 e.v.). Een dergelijk maxime representeert een (bewuste of onbewuste) handelingsstrategie.

A maxim of action can be formulated in a command sentence which is chosen so that it *seems as if* the corresponding actions would be performed in compliance with this command. (Keller 1989:123)

Het hypermaxime van ons communiceren is volgens Keller: "Rede so, daß Du sozial erfolgreich bist."¹⁶ Dit hypermaxime kan men onderverdelen in een aantal submaximes die ons communiceren sturen (vgl. hiervoor Keller 1990, hoofdstuk 4.5). Een voorbeeld van een belangrijk maxime is: 'Praat zoals de mensen om je heen.' Een fundamenteel maxime, omdat het ertoe leidt dat er homogeniteit en continuïteit is in een taal.¹⁷ Andere maximes hebben een minder behoudend effect, ze zorgen juist voor dynamiek. Een voorbeeld: 'Praat zo dat het je niet onnodig veel moeite kost.' Dit is het handelingsmaxime achter oude taaleconomische principes als 'principle of the least effort' of 'ease of articulation'. Ook deze principes 'werken' dus niet als het ware mechanistisch, maar moeten worden opgevat als finalistische principes van het taalgebruik (vgl. Coseriu 1958:174/5).

Om de typerende eigenschappen van een fenomeen van de derde soort en van een invisible hand-verklaring te verduidelijken geeft Keller een aantal (niet-talige) voorbeelden, waarvan ik hier één wil weergeven, namelijk het ontstaan van een zogenaamde 'file uit het niets' (vgl. Keller 1990:85/86).

Op een drukke weg rijden auto's met een afstand van ca. 30 m van elkaar en een snelheid van 100 km/h. Eén van de chauffeurs remt af tot 90 km/h (de redenen hiervoor zijn in dit verband irrelevant). De chauffeur van de volgende auto ziet de remlichten en remt ook, maar voor de veiligheid (hij weet immers niet precies wat de chauffeur voor hem gaat doen) iets sterker: hij gaat bijvoorbeeld naar 80 km/h. De derde chauffeur in het rijtje reageert hetzelfde, ook hij remt iets meer (tot 70 km/h). Enz. enz., tot dat uiteindelijk iemand tot stilstand komt, en met hem alle volgende auto's. Er ontstaat een file.¹⁸

Zo'n file uit het niets is volgens Keller een fenomeen van de derde soort. Als men dit fenomeen wil verklaren moet men begrijpen hoe het tot stand gekomen is. De uitgangssituatie (drukke snelweg, hoge snelheid, etc.) kan men zien als de ecologische condities van het handelen. De individuele handelingen hebben een bepaalde intentie; ze worden gestuurd door een handelingsmaxime dat men kan formuleren als 'Rij veilig!' of 'Voorkom ongelukken!'. Iedereen wil veilig zijn bestemming bereiken, en gezien dit doel reageert iedereen adequaat. Maar de individuele handelingen hebben als cumulatief effect een ongewenste (en gevaarlijke) situatie tot resultaat. En dit resultaat is dwingend, men ontkomt er niet aan, het is 'de causale consequentie van individuele intentionele handelingen die allemaal hetzelfde doel dienen'.

Een invisible hand-verklaring is in feite niets anders dan een 'rational explication' (Andersen) van een fenomeen van de derde soort. Nu is het over het algemeen zo, dat niet alle relevante feiten en factoren achterhaald kunnen worden, vooral als we een (taal)verandering willen verklaren die eeuwen geleden plaats gehad heeft. Bovendien zal men er nooit achter komen wat nu precies de intenties geweest zijn die tot bepaalde handelingen geleid hebben. Daarom zal de verklaring over het algemeen een 'conjectural history'¹⁹ van een fenomeen van de derde soort zijn. 'Vermoedende geschiedenis' – daarmee bedoelt Keller (1990:55) dat de verklaring er niet op gericht kan zijn te reconstrueren hoe een bepaald fenomeen *ontstaan is* (dat is onmogelijk, we hebben immers niet te maken met natuurfenomenen), maar hoe het *ontstaan zou kunnen zijn*. Men kan niet met zekerheid aantonen dat een taalveranderingproces op een bepaalde manier *verlopen is*, maar men kan wel aannemelijk maken dat het op een bepaalde manier *verlopen zou kunnen zijn*.

Eine Invisible-hand-Erklärung ist eine Conjectural History eines Phänomens, das Ergebnis menschlichen Handelns, nicht aber Durchführung eines menschlichen Plans ist. (Keller 1990:57)

We kunnen dus nooit met absolute zekerheid bewijzen dat een verklaring juist is, maar er zijn wel goede en minder goede verklaringen. Een invisible hand-verklaring is alleen dan adequaat "wenn die Prämissen plausibel sind und der Invisible-hand-Prozeß zwingend ist" (Keller 1990:98). De premissen en maximes moeten aannemelijk zijn, het moet aannemelijk zijn dat mensen, taalgebruikers zich ernaar richten wanneer ze communiceren. En het invisible hand-proces moet gebruik maken van algemene wetten. Keller (1989:123/4) verzet zich tegen de stelling dat er geen algemene wetten zouden bestaan in het taalveranderingsproces. Alleen, zo zegt hij, heeft men ze meestal op de verkeerde plaatsen gezocht.

Laws are not to be looked for at the micro level of individual actions. [...] Laws are to be looked for in the invisible-hand proces. (124)

In het invisible hand-proces gelden algemene wetmatigheden als bijvoorbeeld: als een woord niet meer wordt gebruikt, dan wordt het ook niet meer geleerd, en als

het door nieuwe generaties niet meer wordt geleerd, dan verdwijnt het uit 'de taal'.

Omdat de premissen en maxims van menselijk handelen niet voorspelbaar zijn (ze hoeven niet overal hetzelfde te zijn en ze kunnen bovendien veranderen), hebben ook invisible hand-verklaringen nauwelijks voorspellende waarde:

Eine Invisible-hand-Theorie ist vor allem von *diagnostischem* Wert. Sie erklärt, salopp gesagt, nicht wie es weitergeht, sondern wie es dazu gekommen ist. (Keller 1990:100)

Maar: als een invisible hand-verklaring goed is, dan heeft ze niet alleen betrekking op het verleden, maar dan vergroot ze ook ons inzicht in de werking van menselijke communicatie als zodanig. "Denn die Veränderungen von morgen sind die kollektiven Konsequenzen unseres kommunikativen Handelns von heute" (Keller 1990:100/1).

Samenvattend: De invisible hand-theorie verantwoordt door het invoeren van handelingsmaxims dat taalgebruikers onder bepaalde (talige en niet-talige) omstandigheden vergelijkbaar handelen. Ze houden vast aan bepaalde tradities en normen, of ze breken ermee (en wel op dezelfde of toch tenminste op een vergelijkbare manier). Zowel continuïteit van taal als ook taalverandering zijn het cumulatieve effect van taalgebruik en moeten als zodanig verklaard worden.

Besluit

Ik heb geprobeerd te laten zien dat causale en teleologische verklaringen van taalverandering inadequaat en/of weinig zinvol zijn. Taalverandering heeft weliswaar één (causale) oorzaak: het spreken zelf, en één (teleologisch) doel: communicatiemiddel zijn; maar deze constatering biedt weinig inzicht als het gaat om concrete taalveranderingsprocessen. Deze hebben alleen (finale) motivaties, of, zo men wil, finale oorzaken. De ideale verklaring van taalverandering bestaat in het achterhalen van deze motivaties en in het beschrijven van de cumulatieve consequenties ervan.

Misschien komt (een deel van) dit artikel over als terminologische haarkloverij. Men zou kunnen inbrengen dat een uitspraak als bijvoorbeeld 'de taal streeft naar (iets, een bepaalde toestand)' slechts een metafoor is, een metaforische afkorting ter beschrijving van een bepaald taalveranderingsproces. Maar dergelijke personificaties en metaforen zijn minder 'onschuldig' dan ze op het eerste gezicht lijken. Het zijn "metaphors we live by" (Lakoff & Johnson 1980): ze structureren en bepalen in belangrijke mate ons denken over (en ons onderzoek naar) taal en taalverandering. En veel van de gangbare metaforen zijn (ook als metafoor) gewoon niet adequaat: ze vertroebelen een juist zicht op het taalveranderingsproces.

Een adequate taalveranderingstheorie houdt rekening met het dynamische karakter van taal, met de creativiteit van taalgebruikers; en als zodanig heeft een andere visie op taalverandering ook consequenties voor onze visie op het (synchrone) functioneren van taal. Het is belangrijk in te zien "daß die Sprache nicht dynamisch ist, weil sie sich wandelt [...], sondern daß sie sich wandelt, weil ihr Wesen dynamisch ist: weil die Sprache freie, das heißt schöpferische Tätigkeit ist" (Coseriu 1958:235). Taal is taalgebruik, en omdat taalgebruik verandert, is taalverandering een universeel kenmerk van taal.

Als men taal als *energeia* opvat en taalverandering dus niet als modificatie van een reeds gegeven systeem, maar als voortdurende vorming van het systeem, dan biedt dat volgens Coseriu ook de mogelijkheid om De Saussure's antinomie diachronie vs. synchronie te overwinnen; in feite hebben deze termen namelijk betrekking op twee aspecten van hetzelfde verschijnsel. Men kan weliswaar zeggen "die Sprache komme in der Diachronie zustande und funktioniere in der Synchronie; jedoch ist mit dieser Unterscheidung keine objektive Trennung gegeben, zumal für die Sprache das Funktionieren ('Synchronie') und das Zustandekommen oder der 'Wandel' ('Diachronie') nicht etwa *zwei Momente*, sondern nur *ein einziges* sind" (Coseriu 1968:81, vgl. in dit verband ook Coseriu 1980).

Gegeven het inzicht dat taal, taalgebruik en taalverandering zo eng met elkaar verweven zijn, zou men verwachten dat elke taaltheorie rekening houdt met taalverandering. Dat is echter niet het geval. De meeste theorieën plaatsen taalverandering zelfs expliciet buiten hun onderzoeksdomein (vgl. Koefoed 1991:1). Ik hoop echter dat het voorafgaande aannemelijk maakt dat een adequaat begrip van het (synchrone) functioneren van taal een taaltheorie impliceert die ook oog heeft voor de (diachrone) verandering van taal. Om met Keller (1989:118) te spreken: men kan de essentie van de 'sociale structuur taal' niet vatten, als men de logica achter het ontstaan van deze structuur niet begrijpt. En zo bekeken heeft Hermann Paul misschien toch wel gelijk, wanneer hij stelt dat taalwetenschap 'taalgeschiedenis' is.

Matthias Hüning, Rijksuniversiteit Leiden, Vakgroep Nederlands

NOTEN

1. Deze tekst zal (in gewijzigde vorm) deel gaan uitmaken van mijn proefschrift over morfologische veranderingen dat ik in de loop van volgend jaar hoop af te ronden.
2. Vgl. Paul (1920:20): "Ich habe noch kurz zu rechtfertigen, dass ich den Titel Prinzipien der Sprachgeschichte gewählt habe. Es ist eingewendet, dass es noch eine andere wissenschaftliche Betrachtung der Sprache gäbe, als die geschichtliche. Ich muss das in Abrede stellen."
3. Ik gebruik de term *voorspellen* hier in de betekenis 'uitspraken doen over toekomstige ontwikkelingen (van een taal)'.
4. De paragraaf in kwestie uit Geeraerts (1989) is gebaseerd op (en voor een belangrijk deel identiek aan) Geeraerts (1986).
5. Vgl. Itkonen (1982:89): "[...] I see no cogent reason for distinguishing, in linguistics, between teleological and functional."
6. Geeraerts ontleent deze voorbeelden aan E. Nagel, *The structure of science*. (London, 1961).
7. Ik vermijd hier bewust de in de Nederlandse taalkundige literatuur gangbare term 'Humboldtiaans Principe', omdat het (mij) onduidelijk is waarop deze naamgeving berust. Koefoed (1978:61, noot

- 21) en Van Marle (1978:168, noot 15) verwijzen naar Vennemann (1972). Die verwijst (op p.184) wederom naar zijn ("forthcoming") boek *Zur synchronischen und diachronischen Phonologie des Deutschen* (München: Hueber, 1969), waar hij het principe in kwestie 'Humboldt's universal' gedoopt zou hebben. Dit boek is echter, voor zover ik heb kunnen achterhalen, nooit verschenen. En in Von Humboldt's geschriften zelf heb ik tot nu toe (nog?) geen passage kunnen ontdekken die de term 'Humboldtiaans Principe' zou rechtvaardigen.
8. Vgl. in dit verband ook Hermann Paul (1920:227): "Jede Sprache ist unaufhörlich damit beschäftigt, alle unnützen Ungleichmässigkeiten zu beseitigen, für das funktionell Gleiche auch den gleichen Ausdruck zu schaffen."
9. Andersen (1989:14) wijst erop dat in feite elke stap in een taalveranderingsproces een innovatie is, dus niet alleen de initiële innovatie: "It is through innumerable individual acts of innovation – of acceptance, adoption, and acquisition – that any new entity gains currency and enters into competition with traditional entities in the usage of a linguistic community."
10. Vgl. ook Andersen (1973) waar de opvatting dat taalverwerving een abductieve activiteit is, uitvoerig besproken wordt.
11. Shapiro (1985 en 1991) interpreteert dit doel teleologisch. Eerst formuleert hij als hèt doel van taalverandering een door de semiotiek van Peirce geïnspireerde variant op het isomorfiebeginsel: "The overarching telos of linguistic change, it would seem, then, is the establishment of a pattern, not just any pattern but specifically the semeiotic kind that Peirce called a diagram" (1985:24, 1991:116). Maar vervolgens gaat hij een stap verder wanneer hij schrijft: "One might speculate: there is a telos beyond diagrammatization. The telos of language is to express, and diagrammatization contributes to the clarity and efficiency of expression" (1985:26, 1991:118). Het moge duidelijk zijn dat ik de voorkeur geef aan de finalistische interpretatie van Coseriu.
12. Vgl. ook Keller (1982), waar hij zijn opvattingen voor het eerst presenteert. Keller (1989) kan gelezen worden als Engelstalige samenvatting van de theorie.
13. Keller maakt gebruik van ideeën en begrippen die in de 18e eeuw ontwikkeld zijn door filosofen uit de zogenaamde Schotse School voor de verklaring van economische fenomenen. De hier gebruikte definitie is afkomstig van de Schotse filosoof Ferguson: "[...] establishments, which are indeed the result of human action, but not the execution of any human design" (vgl. Keller 1990:54).
14. Communiceren is voor Keller (1990:16) vooral "auf bestimmte Art und Weise beeinflussen wollen".
15. De term *invisible hand* stamt uit een werk van Adam Smith ('An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations' uit 1776). – Opvallend is trouwens dat ook Itkonen (1982:100) naar Smith' 'onzichtbare hand' verwijst. Itkonen mist echter mijns inziens de clou van een dergelijke verklaring en interpreteert hem teleologisch. Zo'n interpretatie wordt in de hand gewerkt door de wat ongelukkige term: de veranderingen in kwestie worden immers niet gestuurd door een 'invisible hand', maar het *lijkt* alsof er een sturende hand in het spel is. Ik houd me aanbevolen voor een goed alternatief voor deze term.
16. Dit is, aldus Keller (1990:138), een afkorting voor: "Rede so, daß Du die Ziele, die Du mit Deiner kommunikativen Unternehmung verfolgst, am ehesten erreichst." – Vgl. in dit verband ook het normenconcept van Bartsch en vooral de 'hoogste communicatienorm' die zij in dat kader formuleert (Bartsch 1981:87 en 1987:200).
17. Keller (1989:122 en 1990:132) noemt dit het Humboldt-maxime. Vgl. Von Humboldt (1836:419): "Es darf also Niemand auf andre Weise zum Andren reden, als dieser, unter gleichen Umständen, zu ihm gesprochen haben würde."
18. Keller (1990:86) erkent uiteraard dat dit een te eenvoudige voorstelling van de gang van zaken is. Dit is een lineair model, de realiteit zal eerder niet-lineair zijn. Maar het gaat om het principe.
19. Deze term ontleent Keller aan de filosoof Dugald Stewart (1753-1828); vgl. Keller (1990:54/55).
20. Vgl. in dit verband ook de kritische opmerkingen van Keller (1990:19 e.v.) met betrekking tot het gebruik van 'hypostaseringen, metaforen en antropomorfiseren' in de taalkunde. Hij merkt terecht op dat het mogelijk zou moeten zijn om dergelijke metaforen op te lossen, en de equivalente niet-metaforische verklaring van een verandering zou tenminste voor taalkundigen volstrekt duidelijk moeten zijn. Dit is echter geenszins het geval.

BIBLIOGRAFIE

- Andersen, H. (1973), 'Abductive and deductive change.' In: *Language* 49, 765-793.
- Andersen, H. (1989), 'Understanding linguistic innovations.' In: L.E. Breivik & E.H. Jahr (eds.): *Language change. Contributions to the study of its causes*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter, 5-27.
- Bartsch, R. (1981), 'Kommunikationsnormen en lexikale verandering.' In: *itt* 2, 83-101.
- Bartsch, R. (1987), *Sprachnormen: Theorie und Praxis*. Tübingen: Niemeyer (Studienausgabe).
- Coseriu, E. (1958), *Synchronie, Diachronie und Geschichte. Das Problem des Sprachwandels*. Übersetzt von Helga Sohre. München: Fink, 1974. [Vertaling van: *Sincronía, diacronía e historia. El problema del cambio lingüístico*. Montevideo 1958.]
- Coseriu, E. (1968), 'Synchronie, Diachronie und Typologie.' In: E. Coseriu, *Sprache – Strukturen und Funktionen. XII Aufsätze zur allgemeinen und romanischen Sprachwissenschaft*. Hrsg. von U. Petersen. 3., durges. und verb. Aufl., Tübingen: Narr, 1979, 77-90. [Oorspronkelijk: 'Sincronía, diacronía y tipología.' In: *Actas del XI Congreso Internacional de Lingüística y Filología Románicas, Madrid 1965*. Deel I, Madrid 1968, 269-283.]
- Coseriu, E. (1980), 'Vom Primat der Geschichte.' In: *Sprachwissenschaft* 5, 125-145.
- Coseriu, E. (1983), "'Linguistic change does not exist'." In: *Energeia und Ergon. Sprachliche Variation – Sprachgeschichte – Sprachtypologie. Band I: Schriften von Eugenio Coseriu (1965-1987)*. Eingeleitet und herausgegeben von J. Albrecht. Tübingen: Narr, 1988, 147-157. [Oorspronkelijk in: *Linguistica nuova ed antica*. Anno I (1983), 51-63.]
- Dressler, W.U. (1985), 'On the predictiveness of natural morphology.' In: *Journal of Linguistics* 21, 321-337.
- Duinhoven, A.M. (1988), *Middel nederlandse syntaxis – synchroon en diachroon*. Deel I: *De naamwoordgroep*. Leiden: Nijhoff.
- Geeraerts, D. (1986), 'Functional explanations in diachronic semantics.' In: *Belgian journal of linguistics* 1, 67-93.
- Geeraerts, D. (1989), *Wat er in een woord zit. Facetten van de lexicale semantiek*. Leuven: Peeters.
- Humboldt, W. von (1836), 'Ueber die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluss auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts.' In: W. von Humboldt, *Werke in fünf Bänden*, Band III, *Schriften zur Sprachphilosophie*. Herausgegeben von A. Flitner & K. Giel. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1963, 368-756. [Oorspronkelijk in: W. von Humboldt, *Über die Kawi sprache auf der Insel Java*. Hrsg. von Buschmann, Bd. I (1836), I-CCCXXX.]
- Itkonen, E. (1981), Recensie van Lass (1980). In: *Language* 57, 688-697.
- Itkonen, E. (1982), 'Short-term and long-term teleology in linguistic change.' In: J.P. Maher e.a. (eds.), *Papers from the 3rd international conference on historical linguistics*. Amsterdam: Benjamins, 85-118.
- Itkonen, E. (1983), *Causality in linguistic theory. A critical investigation into the philosophical and methodological foundations of 'non-autonomous' linguistics*. London & Canberra: Croom Helm; Bloomington: Indiana University Press.
- Keller, R. (1982), 'Zur Theorie sprachlichen Wandels.' In: *Zeitschrift für germanistische Linguistik* 10, 1-27.
- Keller, R. (1989), 'Invisible-hand theory and language evolution.' In: *Lingua* 77, 113-127.
- Keller, R. (1990), *Sprachwandel. Von der unsichtbaren Hand in der Sprache*. Tübingen: Francke (UTB).
- Koefoed, G.A.T. (1978), 'Taalverandering in het licht van taalverwerving en taalgebruik.' In: G.A.T. Koefoed & J. van Marle (red.), *Aspecten van taalverandering – een verzameling inleidende artikelen*. Groningen: Wolters-Noordhoff, 11-70.
- Koefoed, G. (1991), *The historicity of language*. Utrecht: O.T.S. (OTS Working Paper).
- Lakoff, G. & M. Johnson (1980), *Metaphors we live by*. Chicago, London: The University of Chicago Press.
- Lass, R. (1980), *On explaining language change*. Cambridge: University Press.
- Marle, J. van (1978), 'Veranderingen in woordstructuur.' In: G.A.T. Koefoed & J. van Marle (red.), *Aspecten van taalverandering – een verzameling inleidende artikelen*. Groningen: Wolters-Noordhoff, 127-176.
- Meillet, A. (1921), *Linguistique historique et linguistique générale*. Paris: Champion.

- Nerlich, B. (1990), *Change in language*. Whitney, Bréal, and Wegener. London & New York: Routledge.
- Noordegraaf, J. (1985), *Norm, geest en geschiedenis. Nederlandse taalkunde in de negentiende eeuw*. Dordrecht (diss. Leiden).
- Paul, H. (1920), *Prinzipien der Sprachgeschichte*. 9., unveränderte Auflage. Tübingen: Niemeyer, 1975 (Studienausgabe). [Herdruk van de 5de druk uit 1920.]
- Schleicher, A. (1863), *Die Darwinsche Theorie und die Sprachwissenschaft*. Weimar: Hermann Böhlau.
- Shapiro, M. (1985), 'Teleology, semeiosis, and linguistic change.' In: *Diachronica* 2, 1-34.
- Shapiro, M. (1991), *The sense of change. Language as history*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press.
- Vennemann, T. (1972), 'Phonetic analogy and conceptual analogy.' In: T. Vennemann & T.H. Wilbur, *Schuchardt, the neogrammarians, and the transformational theory of phonological change*. Frankfurt: Athenäum, 181-204.

Boekbesprekingen

J. Gvozdanović, Th. Janssen (red.): *The function of tense in texts*. Amsterdam: Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, 1991. ISBN 0 444 85732 X. Prijs f 98.

Dit boek bevat de proceedings van een internationaal congres over de functie van werkwoordstijden in teksten, dat in april 1991 in Amsterdam is gehouden en dat door de KNAW gesubsidieerd werd. Het verdient de aandacht o.a. omdat de organisatoren medewerkers zijn van twee verschillende Amsterdamse onderzoeksprogramma's – het Onderzoeksprogramma Functioneel Taalonderzoek: Grammatica en Pragmatiek, aan de VU, en het Onderzoeksprogramma Analytische Studie van Taalteken, aan de UvA – die beide het taalkundige tekenbegrip au sérieux nemen, als vertrekpunt voor onderzoek en kritische discussie. Dit begrip kan beschouwd worden als een werkhypothese, inhoudend dat de bouwstenen van de natuurlijke talen eenheden zijn van invariante vormen en invariante betekenissen. Werken met het tekenbegrip houdt in dat de verschillende boodschappen die door een bepaalde taalvorm overgebracht worden als "gevolgtrekkingen" worden beschouwd: als afleidingen enerzijds van de betekenis die die vorm aangeeft en anderzijds van een potentieel oneindig aantal contextuele en pragmatische factoren. Deze laatste behelzen o.a. "Griceaanse" factoren, zoals de semantische tegenstellingen tussen die ene betekenis die de taalgebruiker in een bepaald geval uiteindelijk kiest en de andere betekenissen die hij of zij in beginsel had kunnen kiezen.

Een van de gebieden van de grammatica waarin zo'n uitgesproken strukturalistische visie nog steeds aantrekkelijk is gebleven is dat van de werkwoordsvormen (want men heeft te maken met een gesloten systeem: een eindig aantal mogelijke keuzes). De studie van het gebruik van een bepaalde werkwoordsvorm in verschillende delen van een tekst kan bewijsmateriaal leveren voor een bepaalde

analyse van de betekenis die die werkwoordsvorm aangeeft; zie de omstrede maar toch vindingrijke analyse van het Oud-Griekse werkwoord in Diver 1969. Omgekeerd kan men aan de hand van een geslaagde semantische analyse van een bepaalde tijdsvorm of een bepaald tijdsysteem inzicht verkrijgen in de structuur van een tekst die ontstaat mede door het gebruik van die vorm of van onderdelen van dat systeem. Doel van dit congres was om deskundigen samen te brengen die werkzaam zijn in beide onderzoeksgebieden: werkwoordsvormen en teksten.

Ofschoon de redacteurs van deze bundel in hun inleiding stellen dat de verschillende auteurs bepaalde basisveronderstellingen en werkhypotheses delen, blijken de artikelen nogal heterogeen. Wat de methodologie betreft is er weinig eenheid. Slechts acht van de vijftien artikelen bevatten "natuurlijke" voorbeelden uit echte (niet zelfbedachte) teksten. Slechts twee artikelen maken gebruik van statistische gegevens. De enige manier om alle artikelen tot hun recht te laten komen is ze een voor een door te nemen.

In "Tense functions in scientific texts" onderzoekt Sven-Gunner Andersson het gebruik van werkwoordsvormen in een Duits leerboek plantkunde. Anders dan de lezer misschien zou verwachten stelt hij vast dat *alle* werkwoordstijden voorkomen – en niet alleen de onvoltooid tegenwoordige tijd, die in wetenschappelijke beschrijvingen gebruikelijk is. Om de verdeling van de werkwoordsvormen over het leerboek te verklaren stelt hij dat men vier verschillende niveaus van discourse moet onderscheiden. Al is het aardig dat er iemand zich eindelijk over een NIET-verhalende tekst heeft gebogen, Andersson poneert in dit stuk niets dat echt nieuw is, niets onvoorspelbaars of verbazingwekkends. De bespreking van de semantiek van de Duitse werkwoordsvormen zelf blijft onduidelijk.